VÝZNAM RELIGIOZITY A SPIRITUALITY VE STÁŘÍ

Importance of religiosity and spirituality in old age

Zuzana Knoflíčková10: 1–246, 2008
ISSN 1212-4117

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, katedra klinických oborů

Summary

The spiritual dimension is of principal importance for man. It is a support, which is not lost, even if certain external possibilities are removed from the life. It is a part of the human existence and it is a potential, which can be developed and also altered in the course of the human life in different ways. It can be helpful in searching for the meaning of the life and it makes possible structuring of particular life stages.

In old age, when many life values are lost, the condition of the God existence is of importance since it provides an anchorage, which is not associated with the time of the physical life only. The belief in God provides elderly people with directions how to manage different types of burden and is for them a support and framework for the interpretation of the meaning of their life experience and basis for their self-evaluation. It can also contribute to a balanced standpoint concerning their own old age and associated problems. In the old age, the need of spiritual tendencies frequently increases. This occurs depending on restriction of different competences, such as reaction to many burdens and losses and also in connection with the anticipation of the death. The belief in God, i. e. spiritual values, which are permanent and exceed the physical life, as well as church communities, to which they belong, are of importance for elderly people. The participation in a divine service as well as private prayer makes possible general relaxation and feeling of alleviation. Whereas religiosity is usually considered identical with the institution and organized religious life, spirituality is a superior concept, since it includes all the people, who practise their spiritual experience and needs in their own system of the religion concept. Even many persons considering themselves as atheistic can consider thoughts concerning the life after the death and existence of the soul. They have their own belief in God in the form of a subjective personal religion or general philosophy of life. However, particularly in health and social facilities, it is not easy to advance and satisfy spiritual needs of patient and clients, also due to the fact, that these needs were re-considered since 1989 only and also with a certain distrust.

Key words: religiosity – spirituality – belief in God – old age

Souhrn

Spirituální dimenze je pro člověka zásadně důležitá, je pro něj oporou, kterou neztratí, ani když se z jeho života odstraní různé vnější možnosti. Je součástí lidského bytí, je to potenciál, který může být v průběhu lidského života různým způsobem rozvíjen a může se také měnit. Může pomoci při hledání životního smyslu a umožňuje strukturovat jednotlivé fáze života.

Ve stáří, kdy se mnohé životní hodnoty ztrácejí, je jistota Boží existence důležitá, protože je jistotou zakotvení, které není vázáno jen na dobu tělesného života. Víra poskytuje starým lidem návod, jak zvládat různé zátěže, je jim oporou a rámcem pro interpretaci významu jejich životních zkušeností i základem sebehodnocení. Může přispět k vyrovnanému postoji k vlastnímu stáří a s ním spojených problémů. Ve stáří potřeba spirituálního směřování velmi často narůstá. Děje se tak v závislosti na omezení různých kompetencí, jako reakce na mnohé zátěže a ztráty, ale i v souvislosti s anticipací vlastní smrti. Pro staré lidi je důležitá jak jejich víra, tj. duchovní hodnoty, které jsou trvalé a přesahují aktuální život, tak církevní společenství, k němuž patří. Účast na bohoslužbě i soukromá modlitba umožňují celkové uvolnění a pocit úlevy. Zatímco religiozita je zpravidla ztotožňována s institucí

a organizovaným duchovním životem, spiritualita je pojmem nadřazeným, neboť zahrnuje všechny ty, kteří své duchovní prožitky a potřeby praktikují ve vlastním systému religiálních představ. Často i mnohým osobám, které se pokládají za nevěřící, není cizí myšlenka na život po smrti a existenci duše. Mnozí mají svou víru ve formě subjektivního osobního náboženství nebo obecné filozofie života. Avšak zejména ve zdravotnických a sociálních zařízeních není jednoduché podchytit a uspokojit spirituální potřeby pacientů a klientů i s ohledem na fakt, že tyto potřeby jsou znovu brány v potaz až od roku 1989 stále s určitou nedůvěrou.

Klíčová slova: religiozita – spiritualita – víra – stáří

ÚVOD

Stříženec (1996) definuje religiozitu jako osobní a kladný vztah člověka k náboženství (Bohu), zahrnující komplex jevů, hlavně různé formy myšlení (dimenze poznatků – náboženská přesvědčení), prožívání (náboženské city) a jednání (kult, aktivita zaměřená na náboženská společenství). Religiozitu je možno chápat jako způsob vztahování se k transcendentní skutečnosti, povahovou dispozici k vnímání duchovních skutečností (Elser, 1997).

Religiozita není jednoduchou charakteristikou, o níž bychom mohli prohlásit, že ji člověk má, nebo nemá, ale zahrnuje celý komplex jevů. V podstatě můžeme na religiozitu nazírat jako na soubor vlastností a projevů osobnosti. Tento soubor není izolovaný, ale naopak existuje v interakci s ostatními vlastnostmi člověka.

Toto pojetí religiozity koresponduje s některými pojetími psychologů, kteří se psychologií náboženství zabývají. Tak např. Ríčan (2002) chápe religiozitu ve smyslu zahrnujícím jak náboženské prožívání, tak i jednání, jež je s ním neoddělitelně spjato.

Žijeme v západním (křesťanským formovaném a ovlivněném) prostředí a na většině psychologických konceptů religiozity západních autorů se to odráží v tom smyslu, že jejich pojetí náboženství a oblastí, do nichž vliv náboženství zasahuje, strukturálně a obsahově odpovídá náboženství křesťanskému. Svět náboženství se pochopitelně křesťanstvím nevyčerpává a je velmi pravděpodobné, že pojetí religiozity v jiném kulturním prostředí by více odpovídalo struktuře náboženství, které v dotyčném prostředí převládá.

Současný člověk je duchovně vyprahlý. Hledá, čím by naplnil duchovní prázdnotu, a v supermarketu dává přednost spiritualitě, která ho k ničemu nezavazuje, neklade na něho nároky a poskytuje mu emocionální zážitky (Kašparů, 2002).

Na rozdíl od religiozity, která je popisována jako formální strukturovaná a spojující se s náboženskými institucemi, předepsanou věroukou a rituály, se spiritualita považuje za individuální jev a spojuje se s osobním transcendentem a smyslností (Stříženec, 2005).

V souvislosti s postupující sekularizací a ústupem od institucionalizovaného náboženství se určitý počet lidí, kteří chtějí jednat podle svého vlastního poznání a odmítají se řídit tradicí či církevním učením, přestal označovat za náboženské (religiozni) i přesto, že tito lidé neztratili zájem o věci, které je přesahují. Pro svůj vztah k těmto skutečnostem a pro svůj život ovšem používají spíše jiné označení – spiritualita. Proponenti mnoha různých nových forem spirituality se snaží reprezentovat moderní, emancipovanější (tzn. svobodnější od institucionální příslušnosti a od vnějších příkazů a systémů víry) formy života a vztahování se k „posledním věcem člověka“ (The Free Dictionary Encyclopedia, 2007). Oproti slovu náboženství získalo slovo spiritualita pozitivní konotaci.

Spiritualitu (z latinského spiritus – duch) lze tedy pojmut jako způsob, jímž se člověk vztahuje k duchovním skutečnostem (přičemž slovo duchovní přesahuje význam slova náboženský; duchovní oblast je oblastí lidských hodnot obecně). Spiritualita je tedy poněkud širším pojmem než religiozita v tom smyslu, že i u člověka, který sám sebe nevnímá jako nábožensky založeného, se můžeme zabývat jeho spiritualitou.

U lidí hluboce nábožensky založených jejich religiozita prostupuje jejich spiritualitu; celý jejich život a hodnoty, kterým věří a které pokládají za správné a podle nichž orientují svůj život, jsou v posledku odvozeny od transcendentních skutečností, jež vyznávají (v případě křesťanů tedy od Boha).

Spiritualitu lze chápat jako obecné vnitřní směřování k duchovnímu přesahu, zatímco kon-

fesně formovaná víra je spojena i s přijetím celé řady předpisů a s příslušností k nábožensky vymezené skupině (Říčan, 2002). Náboženství má zpravidla jasně organizovaný systém vztažený k Bohu, který má svou věrouku, rituály, praxi i stanovené denní povinnosti věřícího. Zatímco náboženství je zpravidla ztotožňováno s institucí a organizovaným duchovním životem, ve spiritualitě jde o hledání něčeho, co nás přesahuje, něčeho, co je mimo naši moc. Ne vždy se musí jednat o Boha, ale např. o otázku pravdy nebo o hledání smyslu života. Často i mnohým osobám, které se pokládají za nevěřící, není cizí myšlenka na život po smrti a existenci duše. Mnozí mají svou víru ve formě subjektivního osobního náboženství nebo obecné filozofie života. Žijeme v sekulární společnosti, ale je to sekulární společnost s mnoha spirituálními potřebami, duchovní potřeby už se nevyjadřují nutně v náboženských termínech. Lidé již tolik nemluví náboženskou řečí (Saunders, 2002).

Význam religiozity a spirituality ve stáří

Kozierová uvádí vývoj víry u lidí dle Jamese Fowlera. Ten je přesvědčen, že víra (neboli duchovní dimenze) je silou, která dává smysl lidskému životu a umožňuje prožít přesah sebe sama. Používá pojem víra jako formu znalosti, jako způsob existence ve vztahu k prapůvodnímu prostředí. Víra je pro něho vztahový fenomén, je to „způsob bytí ve vztahu k jinému nebo jiným, do kterých vkládáme odevzdání se, víru, lásku, riziko a naději“ (Kozierová, Erbová, Olivierová, 1995).

Dynamika spirituality člověka je podobná psychologickému vývoji. V průběhu dospělosti se člověk uchyluje spíše k uskutečňování, případně rozpracování hodnot své spirituality. Se změnou se člověk může setkat většinou tehdy, když dojde v životě jeho nebo jeho blízkých k nějaké události, která zásadním způsobem změní jeho život, např. nemoc (ale samozřejmě je mnoho jiných závažných věcí). V tomto okamžiku se rozvine mnoho otázek po příčině, případně po smyslu události, které se staly. A to téměř u všech lidí – ať se považují za ateisty, nebo za velmi nábožensky žijící lidi. Tyto situace prověřují to, jak spirituální oblast člověka dokáže unést tíhu a závažnost událostí v životě. Terminální etapa zde hraje klíčovou roli. Vážná nemoc je čas pro zastavení, spočinutí. Mysl člověka není zatěžována žádnými jinými věcmi

a starostmi. Může, nebo se spíše musí zabývat otázkami umírání a transcendence alespoň ve smyslu bilancování, co po mně zůstane, co jsem vykonal/a. Právě tato a další mezní situace (jako je nemoc vlastní a cizí, ztráta jistoty a důvěry atd.) jsou dobou, kdy se hodnoty z oblasti spirituality mohou prakticky uplatnit v maximální míře (Smékal, 2005).

Zatímco v první polovině svého života člověk směřuje podle Junga duševní energii směrem ven k naplnění úkolů, které na člověka kladě společnost, je druhá polovina dobou, v níž se energie naopak obrací dovnitř a člověk kráčí po cestě individualizace (Doran, 1998). Jung a mnozí další byli tedy přesvědčeni, že pravá spiritualita se může vytvořit až ve středním věku a významně ovlivňovat vývoj lidské osobnosti ve druhé polovině života. Tornstam dokonce mluví o gerotranscendenci, která je posunem od materialistického ke spirituálnímu zaměření, jehož dosahují lidé právě ve stáří. Za základní dimenzi spirituality, resp. religiozity stárí je považováno postupné odpoutávání se od reálného života a jeho vazeb (Vágnerová, 2007).

Je známou skutečností, že pro seniorskou populaci je typická polymorbidita, provázená často méně příznivou prognózou a komplikacemi (Koval, 2001). Duchovní přesvědčení může nabýt v čase stárí a nemoci větší význam než kdykoli jindy v životě. Některým lidem může pomáhat smířit se s nemocí nebo vysvětlit podstatu nemoci druhým. Někteří nemocní se dívají na nemoc jako na „zkoušku víry“. Druzí se na nemoc dívají jako na trest a myslí si: „Co jsem udělal, že jsem si toto zasloužil?“ Tito lidé spojují nemoc s amorálním chováním a jsou přesvědčeni, že nemoc je trest za jejich minulé hříchy (Vágnerová, 2007). Ve většině případů však právě duchovní přesvědčení pomáhá lidem akceptovat svůj stav a dělat si plány do budoucna. Náboženství může pomoci připravit lidi na smrt a posilňovat je po dobu jejich života. Dokáže dát životu i smrti smysl, může být přístavem síly, klidu a víry během krize, může poskytnout pocit bezpečí nebo vytvořit hmatatelnou síť sociální podpory. Chvilé oddechu, meditace a posvátnosti starý člověk zoufale potřebuje (Dass, 2002).

Dosavadní zahraniční výzkumy dokazují, že potřeba spirituality a religiozity se v období nemoci a ve stáří skutečně zvyšuje. Význam religiozity ve stáří objasňují některé zahraniční vý-

zkumy, které se zabývají především vztahem náboženského života a kvality života ve stáří. Výsledky ukazují, že existuje jasná vazba mezi zdravotním stavem starých lidí a účastí na náboženském životě a že skupina nábožensky aktivních jedinců vykazuje nižší výskyt depresí, úzkostí, závislosti i sebevražd. V těchto studiích je ukázáno, že osoby, které pravidelně navštěvovaly náboženská shromáždění, žily průměrně o 7 let déle než osoby, které docházely do náboženských shromáždění nepravidelně nebo vůbec. Nábožensky aktivní jedinci vykazovali také větší zájem na péči o své zdraví, zároveň se ve skupině religiózně založených jedinců objevilo méně kuřáků a konzumentů alkoholu (Vaníčková, 2002).

Pro starého člověka může být zážitek Boha oporou v zátěži, v situaci bezmocnosti, obtížné závislosti či osamělosti. V době úbytku kompetencí a zvýšeného rizika různých ztrát je pro něj posilou vědomí jistoty Božího vedení, pomáhá mu zvládnout tíživou situaci. Bůh mu ovšem zároveň také poskytuje pocit bezpečí, přinejmenším duchovního charakteru. Zážitek Boha určujícího náš život dává i negativním událostem nějaký význam a možnost smysluplného vyústění. Umožňuje chápat a přijímat ztráty jako projev Boží vůle, které mohou mít vyšší smysl. Věřící lidé pojmají smrt jako přechod z jedné formy existence k jiné, ještě smysluplnější. Duchovní orientace jim umožní udržet si pocit spojení se zemřelými lidmi, resp. pocit možnosti existence stejného spojení s pozůstalými po vlastní smrti. Erikson považuje tento prožitek za jeden z aspektů integrity stáří. Věřící starý člověk přijímá i svou smrt jako projev Boží vůle. Má naději, že smrtí ztratí pouze jednu formu své existence, ale jeho duše bude existovat dál (Vaníčková, 2002).

Existují různé možnosti, jak se vyrovnat s faktem, že každý život je konečný – život lidí, které milujeme, i náš vlastní. Konec lidského žití, jemuž říkáme smrt, lze mytologizovat představou dalšího společného života, ať už v Hádě, ve Wallhalle, v pekle, či v ráji. Je to nejstarší a nejčastější forma lidského úsilí vyrovnat se s konečností života (Elias, 1998). Lze tvrdit, že většina náboženství představuje komplikované systémy přípravy na smrt, a to do té míry, že život neznamená nic jiného než přípravu na tento nejzazší cíl. Např. v křesťanství i v buddhismu se smysl existence naplňuje právě

až v jejím konci (Jung, 1994). Podle toho, jaký má člověk názor na smrt, jak se na svoji smrt dívá, prožívá také své umírání. A nejen umírání. Celý život člověka je poznamenán pohledem na vlastní konec zemského života (Křivohlavý, Kaczmarczyk, 1995).

Potřeby starých lidí se v bezprostřední blízkosti smrti mění, ale mnohé z nich mají určitý význam i za těchto okolností. Potřeba citové jistoty a bezpečí může být velmi silná. Starý člověk, jemuž ubývají kompetence i energie, má větší tendenci hledat oporu a pomoc. Potřebuje vyjádřit svoje pocity, potvrdit si svůj vztah s blízkými lidmi. Potřebuje, aby mu někdo naslouchal. Senior v těsné blízkosti smrti mívá někdy potřebu ještě něco sdělit, někomu něco dát apod. Někdy má tato potřeba regresivní podobu, takový člověk touží např. po pohlazení a tělesné blízkosti (Vágnerová, 2007). Odborníci se shodují v tom, že člověk by v umírání neměl zůstat sám. Tento požadavek vyplývá z opakovaného zjištění, že umírající, jakkoliv se svému okolí jeví neteční, do sebe ponoření, mají zastřešené vědomí, nejsou schopni obvyklé komunikace a podobně, svou situaci prožívají (Haškovcová, 1990). Lidé většinou umírají postupně, slábnou, stárnou. Již nemoc často vyřadí stárnoucího člověka ze společnosti živých. Jeho tělesný úpadek jej izoluje. Schopnost kontaktu a citové valence slábnou, ale potřeba společenství s ostatními lidmi nevyhasíná (Elias, 1998).

Paliativní péče

Lidská identita je dnes v rámci holistického přístupu nazírána jako jednota zahrnující v sobě biologickou, psychologickou, sociální, kulturní a spirituální dimenzi, která prožívá, myslí, jedná a chová se (Baštecká, Goldmann, 2001). Uspokojování všech těchto dimenzí u lidí v terminálním stadiu života by měla zajišťovat paliativní péče. Slovo *palium* pochází z latiny a znamená příkrývkou, pláštěm, což evokuje představu charakteru paliativní péče jako něčeho, co tiší bolest, když už není možné chorobu vyléčit. Jejím cílem je maskovat účinky „neléčitelné“ choroby a zakrýt pláštěm ty trpící, kteří nemohou být ponecháni v chladu tehdy, pokud jim nemohlo být pomoci léčbou kurativní. Dle základní definice WHO je v rámci paliativní medicíny prvořadým úkolem kontrola bolesti a dalších symptomů stejně jako řešení psychologických, sociálních a spirituálních problémů nemocných.

Paliativní medicína se snaží o dosažení co nejlepší kvality života nemocných a jejich rodin. Snahou paliativní léčby není prodlužování života, nýbrž udržení jeho kvality. Paliativní péči je možno poskytovat v domácnostech, v hospicích nebo v nemocnicích (Munzarová, 2005).

Pastorační péče

Podchytit a uspokojit spirituální potřeby pacientů a klientů sociálních zařízení není jednoduché, a to i s ohledem na stávající situaci v postmoderní společnosti, která je typická sice značným zájmem o spiritualitu, avšak nedůvěrou k tradičním náboženským institucím, tedy církvím a náboženským společnostem (Vaníčková, 2002). Uspokojování duchovních potřeb klientů má ve své náplni péče pastorační (Fitchett, 2002). Pastorační péče byla do listopadu 1989 vyhrazena vztahům mezi členy církve a jejich duchovními vůdci (faráři, vikáři, kněžími atd.). V posledních deseti letech se rozvíjí v mnoha směrech. Pastorační péče se odehrává v křesťanském kontextu, ten, kdo ji poskytuje, je křesťanský věřící člověk. V pastorační péči se počítá s úzdravným vlivem křesťanské víry (evangelia), nejen s vlivem psychoterapeutických, farmakologických nebo vlivem poradenských postupů (Baštecká, Goldmann, 2001). Pastorační péči o nemocné a trpící v širším slova smyslu rozumíme takové jednání s člověkem, ve kterém ho respektujeme v jeho jedinečnosti, přistupujeme k němu z pozice věřících křesťanů, doprovázíme ho v jeho nemoci, utrpení či umírání a pomáháme mu k lidsky důstojnému zvládnutí jeho životní situace, včetně smrti, a to na jemu dostupné úrovni víry. Věřící mají někdy představu, že jediným cílem pastorační péče je, aby se posílila víra člověka, kterému je pastorační péče poskytována. Cílem však je, aby daný člověk svoji situaci zvládl nebo ji zpracoval co možná lidsky důstojným způsobem (Opatrný, 2003).

ZÁVĚR

Duchovní potřeby u nás byly až donedávna více méně tabu. Není proto divu, že se stále ještě mnoho lidí včetně zdravotníků domnívá, že jde o jakési uspokojování potřeb věřících. Ne, že by věřící své duchovní potřeby neměl. Má je, ale ví, co má dělat, a obvykle se podle toho dovede zařídit. Horší je to s lidmi, kteří z víry nežijí. Právě v průběhu vážné nemoci se začínají zabývat životně důležitými otázkami po smyslu vlast-

ního života. Každý člověk v takové situaci potřebuje vědět, že mu bylo odpuštěno, a má potřebu i sám odpouštět. Každý člověk potřebuje vědět, že jeho život měl a až do poslední chvíle má smysl. Nenaplněnost této potřeby smysluplnosti se rovná skutečnému stavu duchovní nouze. Člověk tím trpí a to tak, že si někdy i zoufá. Je potřeba mu ukázat, že v každé situaci se dá žít smysluplně (Svatošová, 1995).

LITERATURA

- BAŠTECKÁ, B., GOLDMANN, P.: *Základy klinické psychologie*. 1. vyd., Praha: Portál, 2001. 436 s.
- DASS, R.: *Stále tady: Přijímání stárnutí, změn a smrti*. Přeložil Jan Brázda. 1. vyd., Praha: Pragma, 2002. 200 s.
- DORAN, R. M. 1998. Jungovská psychologie a křesťanská spiritualita III. In: MOORE, Robert (ed.). *C. G. Jung a křesťanská spiritualita. Sborník reflexí psychologů, teologů a religionistů*. 1. vyd., Praha: Portál, 1998. s. 84.
- ELIAS, N.: *O osamělosti umírajících v našich dnech*. 1. vyd., Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998. 72 s.
- ELSER, M. et al.: *Encyklopedie náboženství*. 1. vyd., Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997. 407 s.
- FITCHETT, G.: *Assessing spiritual needs: a guide for caregivers*. Lima: Academic Renewal Press, 2002. 134 p.
- HAŠKOVCOVÁ, H.: *Fenomén stáří*. 1. vyd., Praha: Edice Pyramida, 1990. 416 s.
- JUNG, Carl Gustav. 1994. *Duše moderního člověka*. Přeložil Karel Plocek. 2. vyd., Brno: Atlantis, 1994. 380 s.
- KAŠPARŮ, M.: *Základy pastorační psychiatrie pro zdravotníky*. 1. vyd., Brno: Cesta, 2002. 153 s.
- KOVAL, Š.: *Antropologický rozmer epidemiologie staroby*. 1. vyd., Košice: PonT, s. r. o., 2001. 178 s.
- KOZIEROVÁ, B., ERBOVÁ, G., OLIVIEROVÁ, R.: *Ošetrovatelstvo* 1. vyd., Martin: Osveta, 1995. 837 s.
- KŘIVOHLAVÝ, S., KACZMARCZYK, S.: *Poslední úsek cesty*. 1. vyd., Praha: Návrat domů, 1995. 93 s.
- MUNZAROVÁ, M.: *Eutanazie, nebo paliativní péče?* 1. vyd., Praha: Grada Publishing, 2005. 108 s.
- OPATRNÝ, A.: *Malá příručka pastorační péče o nemocné*. 3. vyd., Praha: Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském, 2003. 53 s.
- ŘÍČAN, P.: *Psychologie náboženství*. 1. vyd., Praha: Portál, 2002. 328 s.
- SAUNDERS, C.: *Brücke in eine andere Welt. Was hinter der Hospizidee steht*. 1. vyd., Hrsg. und eingeleitet von Christoph Hörl, Freiburg: Herder, 2002. 158 s.
- SMÉKAL, V.: *O lidské povaze: Krátká zamyšlení nad psychikou a duchovní kulturou osobnosti*. 1. vyd. Brno: Cesta, 2005. 204 s.
- STRÍŽENEC, M.: *Psychológia náboženstva*. 1. vyd., Bratislava: Veda, 1996. 108 s.
- STRÍŽENEC, M.: *Spiritualita a jej zisťovanie. Z práce centier excelentnosti III. oddelenia SAV In Človek a spoločnosť* [online]. 2005, vol. 8, issue 1 [cit. 2007-06-06]. Dostupné z <<http://www.saske.sk/cas/1-2005/strizenec.html>>. ISSN 1335-3608.
- SVATOŠOVÁ, M.: *Hospice a umění doprovázet*. 3. vyd., Praha: ECCE HOMO, 1995. 144 s.
- The Free Dictionary Encyclopedia. Religious - encyclopedia article about religious*. 2007. [online], last revision 6.

6. 2007 [cit. 2007-06-10]. Dostupné z <<http://encyclopedia.thefreedictionary.com/Religious>>
VÁGNEROVÁ, M.: *Vývojová Psychologie II: Dospělost a stáří*. 1. vyd., Praha: Karolinum, 2007. 463 s. VANÍČ-

KOVÁ, K. 2002. Spirituální potřeby seniorské populace v ČR. *Grano Salis*. [online], poslední revize 1. 5. 2002 [cit. 2007-05-28]. Dostupné z <<http://granosalis.cz/modules.php?name=News&file=article&sid=655>>.

Zuzana Knoflíčková
zuzanaknoflickova@seznam.cz